

---

УДК 811.161.2:81'373.611

*Руслана Коца (м. Київ)*

## ПРИКМЕТНИКИ-КОМПОЗИТИ НА БЛАГО-, ДОБРО-, ЗЪЛО- В ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XI–XIII ст.

*У статті описано виявлені у пам'ятках XI–XIII ст. складні прикметники на благо-, добро-, зъло-; зроблено їх лексико-семантичний та формально-граматичний аналіз; показано динаміку розвитку названих похідних, а також шлях асиміляції старослов'янізмів на давньоукраїнському ґрунті.*

**Ключові слова:** *складні прикметники, композиції, благо, добро, зло, словотвірна значення, семантика, словотвірна модель.*

**К**ожен народ по-своєму сприймає та уявляє навколишній світ, що, безумовно, відбивається на його світогляді. Для слов'ян, і українців зокрема, характерне сприйняття дійсності відповідно до моральних орієнтирів християнського віровчення, які перш за все формуються на основі уявлень про Добро і Зло [3: 180]. Метою статті є показати, як ці уявлення знайшли своє відображення у лексичному складі давньої української мови.

Відомо, що Бог у свідомості русичів асоціювався з абсолютним Добром. Н. Лоський зауважує, що «Бог відкривається у релігійному досвіді не тільки як абсолютна повнота буття, але ще і як вища абсолютна цінність, як само Добро у всіх смислах цього слова» [2: 50]. Відповідне уявлення про Бога реалізується в пам'ятках за допомогою лексем **добро** — «все позитивне, хороше, корисне, приємне» та **благо** — «добро». З'являються й оцінювальні лексеми, серед яких і композиції з першими компонентами **добро-**, **благо-**, котрі містять у своїй семантиці позитивні конотації.

Обидва поняття (**благо** і **добро**) орієнтовані на найвищі, божественні цінності. Різниця між ними полягає у тому, що добро властиве людині, тоді як **благо** — Богу. Стилістичне протиставлення цих понять

©Р.О. КОЦА, 2012

відображається у закріпленні лексеми **благий** за вираженням духовного, небесного, божественного, а лексеми **добрий** — за вираженням земного, матеріального, людського прояву життя. **Добро**, за визначенням Є. Добрушиної, — це найвища оцінка стану душі, це найкращий початковий імпульс людського діяння. **Благо** — це найвища кінцева оцінка пройденого шляху, до досягнення якого призводить тільки Божий промисел [1: 39].

Композиції на **благо-** пройшли певну еволюцію у своєму значенні. Відповідно до цього їх можна умовно поділити на дві групи. До першої, і найбільшої, належать складні прикметники, запозичені книжним шляхом зі старослов'янської мови. За своєю структурою вони були кальками з грецької, де функціонували слова з першою частиною *εὖ-*, що означало «добре». У старослов'янській мові його відповідником стало **благо-**. Головною особливістю цієї групи композитів є те, що прикметник **благий** у їх складі вживається у своєму первісному значенні — показує, яким Бог постає перед людиною і світом. Відповідні композиції, як правило, уточнюють ці характеристики і вживаються як епітети при назвах Бога, Богородиці, Христа та інших релігійних понять: *съ блгохвалными нѣ(с)ми* (ЛІ, 195 зв.), *блгопотребнаѣ рука<ма> да своима вла(д)еть* (ПВЛ, 25 зв. — 26), *а благословенъ еси, господи* (ПМ, 80 зв.), *и принесеса жьртва чиста господеву и блговонья* (Ск.БГ, 14 г), *блгоч(с)тномъ его повелѣнїю* (Іл. Сл., 186 б).

Іноді, однак, вони стосуються і самої людини, але тільки в тому випадку, коли її наміри благі, богоугодні. Наприклад: *блговѣрнии х(с)любивыи великии князь Володимѣръ* (ГВЛ, 303), *блговѣрнаѣ княгини Шлена* (ЛІ, 118), *блговобразни скопци глще* (ПКП, 134 а), *[князь] баше же кротокъ. блгонравенъ* (ЛІ, 200 зв.), *Всеволодъ блгосердъ сы не хота крове прольяти* (ЛЛ, 128 зв.), *и блгородны(м) князе(м)* (ЛЛ, 159), *родиса снъ блгоч(с)тивому и х(с)любивому князю Костантину* (ЛЛ, 147 зв.).

Отже, структурні і семантичні зв'язки описуваної групи складних слів з грецькими еквівалентами очевидні. Однак, потрапляючи в систему іншої мови, будь-які лексичні одиниці підлягають асиміляції у цю систему, що виявляється у всіх аспектах їхнього функціонування. Таким чином у давньоукраїнській мові поступово з'являється нова група слів на **благо-**, до яких належать: *благовеликъ* (СДРЯ І, 169), *благогорькъ* (СДРЯ І, 176) «неприємний», *благокрѣпкъ* (СДРЯ І, 188) «сильний», *благолѣпни* (СДРЯ І, 188) «благопристойний», *благомоудрыи* (СДРЯ І, 189), *благопокорьнъ* (СДРЯ І, 193) «покірний», *благокрасьныи* (СДРЯ І, 187) «гарний», *благоразсоуденъ* (СДРЯ І, 196) «розсудливий», *благоразоумьныи* (СДРЯ І, 196) «розумний», *благосвѣстьныи* (СДРЯ І, 207) «сумлінний, добросовісний» та ін.

Як бачимо, старослов'янський компонент **благо-** фактично втратив своє первісне значення. Він сприймається як своєрідний префікс, котрий вказує на щось добре, цінне, вище над іншим і синонімічний за значенням до прислівника **дуже**. Тому і словотвірне значення таких композицій можна описати перифразою «дуже + відповідний прикмет-

ник». Наприклад: *благооумьныи* (СДРЯ I, 211) означає «дуже розумний, мудрий», *благоприятънъ* (СДРЯ I, 195) — «дуже приемний».

Композити на **благо-** другої групи не мають прямого посилення на релігійну картину світу. Мова йде про те, що у їхньому складі **благо** означає щось найвище, найцінніше у межах певної ідеології, яке в релігійній картині світу прирівнюється Богу. Такі похідні характеризують вже не самого Бога, а людину, чії дії та вчинки відповідають замислам Божим. Наприклад: *и толико са стыжю блгокрасныа тоа вашета ризы* (ГБ XIV, 87 г), *блудната же теченьа еа неблгоразумна* (ПВЛ, 25 зв.), *моудро пришелъ еси въ блготишноу пристанище* (ПКП, 2 г), *блгооумныи кнзъ Ярополкъ* (ЛП, 111–111 зв.).

Згідно з християнським віровченням джерелом Добра є Бог. Тому, закономірно, що у пам'ятках складні прикметники на **добро-** вживаються як традиційні епітети при назвах Господа, характеризуючи не тільки його самого, але і його вчинки: *еаже добропрелюбныа Бмъ мл(с)тна* (ЛП, 302 зв.).

Поняття Добра незмінно пов'язане з людиною, про що говорилося вище. Тому композити на **добро-** насамперед характеризують людину, її вчинки, помисли, результати людської діяльності тощо: *добровѣрныи* (СДРЯ II, 482) — «вірний», *добродѣтельныи* (СДРЯ III, 6), *доброправныи* (СДРЯ III, 9), *добропокорливъ* (СДРЯ III, 11) — «слухняний», *добросърдъ* (СДРЯ III, 14), *доброумьнъ* (СДРЯ III, 16) та ін. Такі похідні дуже часто містять етичну оцінку дії чи її результату. Наприклад: *и в ч(с)тнѣи добродѣтелиѣи сѣдинѣ* (ЛЛ, 167-167 зв.), де маємо вираження пошани до людей старшого віку.

Композити на **добро-** можуть вживатися і при іменниках-назвах неістот. При цьому вони позначають щось просто хороше, приємне, корисне: *добровоньныи* (СДРЯ II, 482) — «який приємно пахне, запашний», *добролозьнъ* (СДРЯ III, 8) — «котрий має гарні лози», *доброплодьныи* (СДРЯ III, 10) — «який дає добрі плоди», *добропѣсныи* (СДРЯ III, 12) — «котрий мелодійно співає» та ін.

Все, що суперечить Добру, є Злом. Є. Трубецької пише: «зло є не що інше, як активне заперечення добра» [4: 311]. Бог і Диявол у свідомості русичів завжди протиставлені. Зло як уособлення Сатани завжди супроводжується негативною оцінкою.

Більша частина використання композитів на **збло-** припадає на контексти, в яких так чи інакше простежується диявольська природа зла. Тому не дивним є те, що складні прикметники цієї групи дуже часто вживаються як епітети до назв сатани: *дѣволъ злокъзньныи* (Ізб. 1076, 243), *злоначалныи врагъ нашъ дѣволъ* (СДРЯ III, 419), *w(т) злоначалнаго бѣса* (СДРЯ III, 419), *бѣсы нѣкыа злотворныа призываютъ* (СДРЯ III, 424).

Однак приносити зло може не тільки диявол чи нечиста сила, дуже часто це людина, яка чинить зло через спокусу дияволом. Людина може не тільки сама здійснювати ганебні, погані вчинки, а й шхилити до них інших. Це ріднить її з дияволом, свідчить про злу природу

людини: *зловольныи* (СДРЯ ІІІ, 414) – «який має злі наміри», *зловѣрныи* (СДРЯ ІІІ, 415) – «який дотримується неправильного, хибного віровчення», *зломысльныи* (СДРЯ ІІІ, 418) – «який має злі помисли», *злострастьнь* (СДРЯ ІІІ, 423) – «болісний», *злочѣствивыи* (СДРЯ ІІІ, 418) – «нечестивий». Зла людина гірша за біса, оскільки не боїться ні людського, ні Божого гніву, не боїться хреста, така людина – осередок всього негативного, що є у земному світі.

Таким чином, композиції на **зло-** відображають все недобре, погане, лихе: *тою зломысльною кнзю* (ЛЛ, 150 зв.), *отъ кого злострастью сьмърть приа* (СкБГ, 16 а-б), *въ здохытру дшю не внидетъ премудро(с)* (ЛЛ, 168).

Прикметникові композиції описуваної групи за структурою можна умовно поділити на декілька груп. До першої, і найбільшої, належать похідні, утворені за схемою «**прикметник (ІІ) + іменник (І) + суфікс**», а їх словотвірне значення рівне перифразі «той, який має ІІІ». Наприклад: *благовиднь* (СДРЯ І, 170) ← благии видъ: той, який має благий вид; *благовиннь* (СДРЯ І, 170) ← благаѣ вина: той, який має благу вину і под.; *бловольныи* (СДРЯ І, 170) ← благаѣ воля; *бловоньныи* (СДРЯ І, 171) ← благаѣ вонь; *бловѣрныи* (СДРЯ І, 172) ← благаѣ вѣра; *благозаконьныи* (СДРЯ І, 186) ← благии законъ; *благочыныи* (СДРЯ І, 188) «прекрасний» ← благии ликъ; *благомолитвьныи* (СДРЯ І, 189) ← благаѣ молитва; *благонравнь* (СДРЯ І, 190) ← благии нравъ; *благобразныи* (СДРЯ І, 190) ← благии образъ, *добровольныи* (СДРЯ ІІ, 481) ← добраѣ воля, *добронравьныи* (СДРЯ ІІІ, 9) ← добрыи нравъ, *добросмысльныи* (СДРЯ ІІІ, 13) ← добрыи смыслъ, *зловѣрныи* (СДРЯ ІІІ, 415) ← злаѣ вѣра, *зломысльныи* (СДРЯ ІІІ, 418) ← злыє мысли та ін.

Як бачимо, у процесі творення таких композицій брав участь суфікс **-ън-**, який був основним і зустрічався майже у ста відсотках похідних: *ра(д)иса блговѣрныи городе* (ГВЛ, 304 зв.), *сьи же блговѣрныи кнзъ Ростиславичъ стославъ* (ЛІ, 196 зв.), *Соломанъ желанье блгврнхъ наслаженъи* (ПВЛ, 18), *при блгородьнѣмъ князи Всеволодъ* (ПВЛ, 69 зв.), *Всеволодъ же блгосердъ сьи* (ЛІ, 217 зв.), *и тако моуро добровоньно* (ПКП, 182 б), *и кадилы добровоньныи* (ЛІ, 303 зв.), *и малаѣ лѣторасльна виноградъ і добродозна бы* (СДРЯ ІІІ, 8), *и всакъ шбычаи добронравень имѣашеть* (ЛІ, 206 зв.), *Всеволодъ ... добросмысленыѣ милуѣ* (ЛЛ, 148 зв.), *видѣхъ жену злообразну* (ДЗ).

Поодинокими є утворення з іншими суфіксами, зокрема **-евън-** (*благодоушевъныи* (СДРЯ І, 182)), **-ив-** (*благочѣствивыи* (СДРЯ І, 216)), **-ивън-** (*благочѣствивънь* (СДРЯ І, 217)), **-ј-** (*благосърдыи* (СДРЯ І, 207), *добросърдъ* (СДРЯ ІІІ, 14)). Багато з таких прикметників мали відповідники і з суфіксом **-ън-**: *благодоушевъныи / благодоушьныи* (СДРЯ І, 182), *благочѣствивыи / благочѣствъныи* (СДРЯ І, 219) і вживалися як паралельні варіанти.

Структурно композиції цієї групи були тісно пов'язані зі своїми грецькими відповідниками. Насамперед таке явище зумовлене самою

природою прикметника як частини мови. Бо саме через свою частиномовну належність ад'єктиви тісніше зв'язані з синтагмою, а, отже, і з формулами, котрі є основними елементами текстотворення.

Другу групу композитів становлять похідні, утворені за схемою «**прислівник + прикметник**». Виникли вони пізніше, порівняно з першою групою, а утворення їх пов'язано з поступовою асиміляцією грецьких калюк на давньоукраїнському ґрунті. Оскільки композити на **добро-** за семантикою були близькими до композитів на **благо-**, то вони починають утворюватися за тією самою моделлю. Словотвірне значення таких похідних можна описати перифразою «дуже + відповідний прикметник». Наприклад: *благооумньи* (СДРЯ I, 211) означає «дуже розумний, мудрий», *благоприятньи* (СДРЯ I, 195) — «дуже приємний», *добролѣпньи* (СДРЯ III, 8) — «дуже гарний», *добропокорьливъ / добропокорьнь* (СДРЯ III, 11) — «слухняний», *доброприятньи* (СДРЯ III, 11), *доброразоумивьи / доброразоумньи* (СДРЯ III, 12), *доброумьнъ* (СДРЯ III, 16), *доброчъстивьи* (СДРЯ III, 17) тощо.

Композити з першими компонентами **благо-** та **добро-** виражали позитивну оцінку. Для вираження негативної семантики у межах названої групи починають використовуватися прикметники з першим компонентом **зльо-**: *злюстрастьньи* (СДРЯ III, 423) — «нестерпний, болісний», *злючъстивьи* (СДРЯ III, 425) — «нечестивий».

Як бачимо, названі композити утворюються за зразком вже усталеної і закріпленої в давньоукраїнській мові старослов'янської схеми, водночас розширюючи словотвірну базу, а отже, структурні можливості.

Третю групу композитів становлять віддієслівні утворення, котрі передають об'єктні відношення. Похідні такого типу утворюються від сполучення іменника та дієслова за допомогою суфіксів **-ив-, -ьн-, -ен-, -ельн-**. Отже, формальна структура виглядає так: «**іменник (І) + дієслово (Д) + суфікс**»: *благоглаголивъ* (СДРЯ I, 175) ← благо глаголити «красномовний», *благолюбивьи* (СДРЯ I, 189) ← любити благо «доброчесний», *благоносивьи / благоносьньи* (СДРЯ I, 190) ← носити благо «натхненний Богом», *благопохвальньи* (СДРЯ I, 194) ← хвалити бога, *благоволеньи* (СДРЯ I, 170) ← волити благо «доброзичливий», *благоскърбьнь* (СДРЯ I, 198) ← скорбити о благе «скорботний», *благогавленьи* (СДРЯ I, 220) ← являти благо «доброзичливий», *доброглаголивъ* (СДРЯ II, 483) ← добро глаголити «красномовний», *добродѣтельньи* (СДРЯ III, 6) ← добро дѣяти «добродійний».

Словотвірне значення таких композитів описується перифразою «той, який ДІ», наприклад: *благодарьньи* (СДРЯ I, 178) — той, який дарує благо, *благодатьньи* (СДРЯ I, 180) — той, який дає благо, *благохвальньи* (СДРЯ I, 214) — той, який хвалить благо.

Іменниковий компонент **благо-** у похідних третього типу вживається у широкому значенні. Виходячи з семантики композитів, можна сказати, що **благо-** вже не має чисто релігійного спрямування. Поряд із вказівкою на Бога і його діяльність, воно передає, за визначенням Є. Добрушиної, «щось добре для будь-кого (завідомо — для всього світу),

оцінюючи з точки зору істинних, вищих цілей існування» [1: 34]. Отже, компоненти **благо-** і **добро-** у названих похідних є синонімами. Як правило, у таких композитах другим компонентом виступали семантично забарвлені дієслова, котрі одним своїм значенням вказували на те, що з іменником робиться щось добре (*дарити, хвалити*); передавали бажання (*волити*), ставлення до чогось (*любити, скорбити*). У ролі другого компоненту часто вживалися і дієслова на позначення процесу мовлення (*глаголити*). Назване слово було запозиченням зі старослов'янської, а старослов'янськими, як правило, вживалися зі стилістичною метою, надаючи тексту урочистості, пишноти стилю. Тому не дивно, що композиції, утворені зі сполучення «іменник + дієслово», здебільшого мали позитивне значення, використовувалися для похвали чи прославлення осіб, надавали явищам чи предметам найвищої оцінки. Наприклад: *благовольнии* (СДРЯ I, 170) «доброзичливий», *къ блголюбивому кнзю Мьстиславу* (ЛІ, 111 зв.), *и проводиша и со блгопохвалными нѣ(с)ми* (ЛІ, 303 зв.), *блг(с)нѣ еси Х(с)е Бе* (ЛІ, 198), *жена бо разумлива блг(с)вна есть* (ПВЛ, 26), *благотавольнии* (СДРЯ I, 220), *и немьга доброголаова створи хъ* (ЛЛ, 280), *добродѣтелное послушание* (ПКП, 115 б).

Віддієслівних композицій з першим компонентом **зло-** в опрацьованих пам'ятках XI – XIII ст. не виявлено.

Отже, світоглядні уявлення східних слов'ян, їхнє розуміння понять Добра і Зла знайшли своє відображення і на мовному рівні, втілюючись у лексеми **благо, добро, зло**. Будучи в основному філософськими, етичними чи естетичними термінами, вони виконували важливу контекстно-ідеологічну функцію. Композиції на **благо-, добро-, зло-** ввійшли у давню українську мову як чужомовні запозичення, грецькі кальки, але швидко асимілювалися на східнослов'янському ґрунті, міцно закріпилися у лексичному складі української мови і стали зразками (моделями) для творення нових складних прикметників.

1. Добрушина Е.Р. Абсолютность добра и относительность блага или наоборот? / Е.Р. Добрушина // Вестник ПСТГУ. – III: Филология. – 2009. – Вып. 1 (15). – С. 25–40.
2. Лосский Н.О. Условия абсолютного добра: основы этики / Н.О. Лосский; [авт. введ. А.И. Титаренко]. – М.: Политиздат, 1991. – 368 с.
3. Писарь Н.В. «Добро-зло» в составе дихотомии «бог-дьявол» / Н.В. Писарь // Ярославский педагогический вестник. – 2010. – № 4. – Т. 1 (Гуманитарные науки). – С. 180–182.
4. Трубецкой Е.Н. Смысл жизни / Е.Н. Трубецкой // Смысл жизни в русской философии. – СПб., 1995. – С. 259–341.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ГБ XIV** – Григорий Богослов. Собрание творений: в 2 т. / [пер. Моск. дух. акад. (Серия «Классическая философская мысль»)]. – Мн.: Харвест – М.: АСТ, 2000. – Т. 1. Слова. – 832 с.
- ГВЛ** – Галицько-Волинський літопис // Полное собрание русских летописей / Академия наук СССР, Ин-т истории. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – С. 715–938.

- ДЗ** – Моление Данила Заточника // Памятники литературы Древней Руси. XII век / под ред. Д.С. Лихачева и Л.А. Дмитриева. – М.: Худ. литература, 1980. – С. 388–400.
- Изб. 1076** – Изборник 1076 г. / [изд. подгот. В. С. Гольшенко и др.]. – М.: Наука, 1965. – 1091 с.
- Лл.Сл.** – Розов Н.Н. Синодальный список сочинений Иллариона – русского писателя XI в. // *Slavia, časopis pro slovanskou filologii*. – Praha, 1963. – Roč. XXXII. – Seš. 2, s. 141–175.
- ЛЛ** – Полное собрание русских летописей (ПСРЛ) / Академия наук СССР, Ин-т истории. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962.
- ЛЛ** – ПСРЛ. – Лаврентьевская летопись / [под ред. И.Ф. Карского]. – Л., 1926–1928. – Т. 1. – VIII с. – 579 стлб.
- ПВЛ** – Повѣсти времяньны(х) лѣ(т) // ПСРЛ. – Т. 1. Лаврентьевская летопись / [под ред. И.Ф. Карского]. – Л., 1926–1928. – Стлб. 1–29.
- ПКП** – Киево-Печерский патерик / [подг. текста, перевод и комм. Л.А. Дмитриева] // Памятники литературы Древней Руси. XII век / [под ред. Д.С. Лихачева и Л.А. Дмитриева]. – М.: Худ. литература, 1980. – С. 313–626, 692–704.
- ПМ** – Поучень~ В. Мономаха // ПСРЛ. – Т. 1. Лаврентьевская летопись. – Л., 1926. – Стлб. 240–256.
- СДРЯ** – Словарь древнерусского языка (XI – XIV вв.): В 10 т. / АН СССР. Ин-т рус. яз.; [гл. ред. Р.И. Аванесов]. – М.: Русский язык, 1988–
- Ск.БГ** – Сказаніє і страсть і похвала святым мученикам Борису і Глібу // Бугославський С.А. Україно-руські пам'ятки XI–XVIII ст. про князів Бориса та Гліба: Розвіда й тексти. – К., 1928. ([litopys.org.ua/oldukr/borhlib/htm](http://litopys.org.ua/oldukr/borhlib/htm))

*Ruslana Kotsa (Kyiv)*

#### THE COMPOUND ADJECTIVES WITH THE FIRST COMPONENT BLAGO-, DOBRO-, ZLO- IN UKRAINIAN MONUMENTS OF THE 11–13<sup>TH</sup> CENTURIES

The compound adjectives with the first component blago-, dobro-, zlo- fixed in Ukrainian monuments of the 11–13<sup>th</sup> centuries are described in this article. The semantic, grammatical and word-formative analysis of such derivatives has been performed. The dynamics of development of such adjectives and the way of assimilation of staroslovyanizmes in Old Ukrainian language are shown.

**Key words:** compound adjectives, composite, blago, dobro, zlo, word-formative value, semantic, word-formative model.